

Шульга Євгеній Вікторович

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри
міжнародного права та порівняльного правознавства
Національний університет біоресурсів і природокористування України*

Шульга Евгений Викторович

*кандидат юридических наук, доцент кафедры
международного права и сравнительного правоведения
Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины*

Shulga Ievgenii

*PhD in Law, Associate Professor of the
Department of International and Comparative Law
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*

**ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ОСІБ
В АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНИХ ВІДНОСИНАХ
ОСОБЕННОСТИ ПРАВОСУБЪЕКТНОСТИ ЛИЦ
В АДМИНИСТРАТИВНО-ДЕЛИКТНЫХ ОТНОШЕНИЯХ
PARTICULAR QUALITIES OF LEGAL CAPACITY
OF A PERSON IN ADMINISTRATIVE DELICT RELATIONS**

Анотація. У статті здійснено дослідження адміністративної правосуб'єктності осіб, надано визначення, встановлено її роль та особливості в адміністративно-деліктних відносинах. Дослідженні такі її складові елементи як «правоздатність», «гієздатність» та «деліктоздатність», надано їх дефініційно-категоріальне визначення та визначено їх особливості відповідно до адміністративно-деліктного характеру відносин. Обґрунтовано необхідність непогільної наявності усіх зазначених елементів для встановлення правосуб'єктності в адміністративно-деліктних відносинах.

Ключові слова: Адміністративний делікт, адміністративно-деліктні відносини, суб'єкт адміністративно-деліктних відносин, правосуб'єктність, правоздатність, гієздатність, деліктоздатність.

Аннотация. В статье проведено исследование административной правосубъектности лиц, дано определение, установлена его роль и особенности в административно-деликтных отношениях. Исследованы такие ее составляющие элементы как «правоспособность», «дееспособность» и «деликтоспособность», представлено их дефиниционно-категориальное определение и определены их особенности в соответствии с административно-деликтного характера отношений. Обоснована необходимость неделимой наличия всех указанных элементов для установления правосубъектности в административно-деликтных отношениях.

Ключевые слова: Административный деликт, административно-деликтные отношения, субъект административно-деликтных отношений, правосубъектность, правоспособность, дееспособность, деликтоспособность.

Summary. The article deals with the study of the legal capacity of individuals, given its definition, role and features in administrative-tort relations are defined. The study includes such elements as «legal capacity», «capacity» and «delicacability», defining their categorical definition and features in accordance with the administrative and tort-pleasing nature of the relationship. The necessity of the undivided presence of all these elements for establishing the legal personality in administrative and tort relations is substantiated.

Key words: Administrative delinquency, administrative and tort relations, subject of administrative and tort relations, legal personality, legal capacity, capacity, delicacy.

Правосуб'єктність традиційно вважається загально-правовою категорією, що є визначальним фактором для визначення правового статусу суб'єктів тих чи інших правовідносин. Маючи універсальний характер, використання категорії «правосуб'єктність» обумовлює отримання актуальних практичних та теоретичних висновків. Однак, до сьогодні зазначена категорія досліджувалася переважно в загально-теоретичній або ж цивільно-правовій площині, що обумовлювалося переважно приватно-правовим характером походження зазначеної правової категорії. Притаманна Радянській імперативній моделі адміністративно-правових норм не дозволяла в повній мірі дослідити дане питання в минулому. Однак, сьогодні, в період реформації науки адміністративного права, відходу від командно-адміністративної моделі, яке воно в свій час обслуговувало як ніколи актуальним та своєчасним є дослідження адміністративної правосуб'єктності, особливо в адміністративно-деліктних відносинах.

Аналіз категорії «правосуб'єктність» та дослідження її складових елементів в подальших дослідженнях надасть можливість охарактеризувати поняття «суб'єкт адміністративно-деліктних відносин», по-друге, буде виступати основою для їх класифікації, а це в свою чергу позитивно відобразиться на якості класифікації адміністративних правопорушень.

Питання правосуб'єктності було предметом дослідження таких вітчизняних та зарубіжних вчених-правників як: В. Авер'янов, Ю. Битяк, М. Бояринцева, С. Братусь, І. Голосніченко, Т. Ілларионова, О. Йоффе, Р. Калюжний, Л. Коваль, О. Красавчиков, В. Надьон, А. Пасічник, В. Петков, П. Рабінович, В. Селіванов, О. Скакун, М. Цвік тощо.

З огляду на те, що суб'єкт правовідносин є не чим іншим як суб'єкт права [1], його слід розуміти, як фізичну або юридичну особу, що відповідно до законодавства володіє здатністю мати та реалізовувати власні права та юридичні обов'язки як самостійно, так і в інший спосіб, тобто володіти правосуб'єктністю.

«Адміністративна правосуб'єктність» як різновид правосуб'єктності посідає специфічне місце в генезі розвитку та механізмі реалізації адміністративних правовідносин, тому шляхом аналізу останньої можливо здійснити характеристику суб'єктів вказаних правовідносин [2, с. 108]. Відповідно до теорії адміністративного права суб'єктом адміністративно-правових відносин прийнято вважати фізичну або юридичну особу, носія прав і обов'язків у сфері публічного управління, передбачених адміністративно-правовими нормами, що здатний до реалізації власних прав, та виконання покладених на нього обов'язків [3, с. 226]. З огляду на це, питання правосуб'єктності, ступінь залученості

суб'єктів та їх роль у правовідносинах є знаковим для здійснення подальшого визначення адміністративно-правового статусу фізичних та юридичних осіб.

Однак, зміст даної правової категорії в літературі трактується по-різному. Наразі, серед вчених-адміністративістів переважає думка, відповідно до якої правосуб'єктність включає такі обов'язкові структурні елементи як: – здатність володіти правами та обов'язками (правоздатність); – можливість їх самостійного здійснення (дієздатність) [4]. Відповідно до даного підходу, правосуб'єктність розглядається як поєднання можливості мати суб'єктивні права та реалізовувати їх, в тій же мірі, що і мати відповідні юридичні обов'язки, що є обов'язковими для виконання. Однак, набирає популярності інша правова позиція, відповідно до якої правосуб'єктність включає в себе не лише «правоздатність» та «дієздатність», але і містить такий елемент як «деліктоздатність» [5]. В даному випадку вчені визначають «деліктоздатність» як самостійний елемент правосуб'єктності, що є необхідною умовою для реалізації правоздатності. На нашу думку, друга теорія є більш обґрунтованою, адже у випадку коли індивід є формально дієздатною особою, тобто набув віку дієздатності, проте не здатний відповідати за окремі проступки, до першої теорії виникають питання. Тому, лише наявність правоздатності, дієздатності і деліктоздатності в їх неподільності дозволить вести мову про повну адміністративну правосуб'єктність особи.

Для з'ясування взаємозалежності та незамінності перерахованих складових елементів правосуб'єктності слід здійснити аналіз наукових точок зору щодо їх суті, співвідношення та ролі, яку вони відіграють у складі правосуб'єктності.

Аналізуючи структуру правосуб'єктності, окремі автори ототожнюють її з правоздатністю. Так, В.В. Надьон висловлюючи думку, що правосуб'єктність означає визнання особи можливим носієм прав та обов'язків вказує, що для визнання особи правосуб'єктною досить наділення її правоздатністю [6, с. 51]. З зазначеною тезою можна погодитися лише частково, якщо у мова йде про юридичних осіб – суб'єктів правовідносин. Для фізичних осіб такий підхід не є прийнятним, адже окрім наявності права бути учасником правовідносин особа має не лише мати потенційну здатність, але і реальну можливість скористатися нею. Якщо розглянути категорію «дієздатність» через призму різновиду правоздатності, а останню, в свою чергу вважати тотожною за змістом поняттю «правосуб'єктність», то в зазначену схему не вписується поняття «деліктоздатність». В адміністративних відносинах важко уявити наявність у фізичної особи здатності до можливості понесення відповідальності одночасно з набуттям суб'єктивних прав і обов'язків.

Правоздатність громадянина характеризується тим, що держава наділяє особу правом стати учасником правовідносин і одночасно приймає на себе обов'язок визнавати дане право. Здатність особи реалізовувати надане йому суб'єктивне право (дієздатність) кореспондується з обов'язком держави не перешкоджати цьому.

Беручи до уваги факт того, що правосуб'єктність — це визнана за індивідом здатність бути суб'єктом правовідносин незалежно, без прямої необхідності до їх реалізації, або вчинення інших дій, правоздатність слід розглядати в якості лише потенційної здатності особи стати реальним суб'єктом правовідносин, адже відсутність дієздатності означає і відсутність правосуб'єктності в цілому. В той же час не слід, применшувати роль правоздатності, адже остання не позбавлена самостійного значення. Індивід вже з моменту народження набуває право на життя, на сприятливе навколишнє середовище і інші закріплені конституцією України та міжнародними актами права, забезпечення яких є обов'язком для держави.

У сфері адміністративно-правового регулювання саме існування особи, тобто її правоздатність особи, також може набувати визначального значення у адміністративно-деліктних відносинах. Так, для вагітних жінок, або жінок, що мають дітей до 1 року дана обставина визнається пом'якшуючою за адміністративні правопорушення (ст. 34 КУпАП) [6]. Окрім того, до певної категорії осіб (тих, що не досягли 18 років, інвалідів першої і другої груп тощо (ст. 32 КУпАП)) [6], відповідальність у вигляді адміністративного арешту взагалі не може бути застосована. Зазначені приклади вдало підтверджують тезу, що до тих пір поки особа не набуде ознаки дієздатності, тобто здатності до самостійного здійснення прав та обов'язків, її правоздатність може мати лише опосередковану причетність до розвитку адміністративно-деліктних відносин.

Під категорією «правоздатність» слід розуміти потенційну здатність мати визначені відповідно до законодавства, реальні суб'єктивні права і юридичні обов'язки, реалізація яких гарантується державою. Адміністративна правоздатність — це ґрунтована на нормах позитивного права, визнана і гарантована державою здатність особи бути держателем суб'єктивних прав та юридичних обов'язків у сфері владно-управлінських правовідносин.

Співставлення категорій правоздатності і дієздатності дозволяє побачити якісні відмінності між ними, особливо щодо підстав їх виникнення. Однак, в силу широкого ряду причин не всі правоздатні громадяни одночасно є дієздатними. Якщо адміністративна правоздатність об'єктивно імаєтентна суб'єкту права — людині, адже кожен громадянин в силу народження

як носій особистості вже набуває властивостей суб'єкта права і має володіти правами, то адміністративна дієздатність, як вольова діяльність, потребує суб'єктивних зусиль для набуття прав, обов'язків та їх реалізації [2, с. 109–110].

В юридичній літературі зустрічаються різні погляди щодо визначення змісту категорії «адміністративна дієздатність». Одна група вчених розглядає зазначену категорію як визначену за громадянином законом можливість громадян власними діями набувати і здійснювати права та виконувати обов'язки адміністративно-правового характеру [8, с. 53]. Друга група науковців розуміють під нею передбачену нормами права здатність індивіда самостійно, своїми усвідомленими діями здійснювати (використовувати і виконувати) суб'єктивні юридичні права, обов'язки і нести відповідальність [9, с. 356]. Третя група розглядає дієздатність як здатність своїми діями набувати права і накладати на себе юридичні обов'язки [10].

Перші дві з розглянутих точок зору виглядають більш переконливими, оскільки саме здатність реалізувати вже наявні права та обов'язки якісно відрізняє дієздатність від правоздатності. Остання точка зору, виглядає недостатньо обґрунтованою, адже породжує цілком справедливе питання «В чому власне полягає здатність та/або необхідність набувати власними діями ті права, які і без того належать суб'єкту за законом?». Крім того, якщо права, в залежності від можливості їх реалізації, можуть бути як абсолютними, так і відносними, то встановлюючи обов'язки, держава з самого початку виходить з позиції того, що їх виконання не залежить від якихось додаткових умов. Відповідно, вести мову про здатність суб'єкту накладати на себе ті обов'язки, обов'язковість виконання яких вже передбачена нормами позитивного права, просто немає сенсу.

Однак, є дещо спільне, що об'єднує всі вищевказані твердження, адже в усіх випадках «дієздатність» розглядається як здатність власними діями реалізувати права або набувати їх, тобто є самостійною вольовою діяльністю. Але здатність до реалізації тих або інших прав не завжди може бути результатом виключно усвідомленої вольової діяльності суб'єкта, що не залежить від будь-яких додаткових обставин. Значна частина прав носить відносний характер, і тоді вимагається підтвердження дієздатності, наприклад, проходження медичної комісії є однією з умов отримання посвідчення водія. Відповідно, дієздатність детермінована можливістю або неможливістю реалізації наданих прав в залежності від виконання ти або інших обмежень, що містяться в нормах права. Це означає, що зміст дієздатності визначається не тільки вольовими якостями суб'єкта, але і можливістю долати перешкоди правового характеру.

Правоздатність і дієздатність фізичних осіб визначається не лише правами, але і обов'язками, які мають бути врівноваженими відповідними правами держави, оскільки це прямо витікає із недопустимості ситуації, коли одна зі сторін має тільки права, а інша лише обов'язки. Іншими словами правам і обов'язкам однієї сторони мають протиставлятися відповідні їм обов'язки і права іншої сторони.

Слід зазначити, що на відміну від цивільної правоздатності не всі громадяни однаково володіють адміністративною правоздатністю. Так, наприклад погоджуючись М. Бояринцевої, яка зазначає, що не всі громадяни України володіють однаковою адміністративною дієздатністю, обґрунтовуючи це особливостями адміністративно-правових відносин, у яких набуття і здійснення відповідних прав та обов'язків своїми особистими діями відбувається за наявності визначеного рівня розумового й психічного розвитку, життєвого досвіду, здатності мати належне почуття відповідальності за наслідки своїх дій тощо [11, с. 34]. В даному випадку вчена зазначає про нерівність дієздатності у громадян, тим часом, як первинним елементом все ж є правоздатність, яка також не є однаковою в залежності від віку, статі, стану здоров'я, освіти, місця проживання тощо. Однак, зазначені фактори, які впливають на об'єм правоздатності, можуть змінювати в тій же мірі об'єм дієздатності і деліктоздатності конкретних фізичних осіб.

Аналіз адміністративного законодавства України дозволяє нам стверджувати, що адміністративна дієздатність громадян залежить, перш за все від віку, хоча в той же час слід зазначити, що нижня його межа законом не встановлена. В повному обсязі вона виникає з моменту досягнення громадянином повноліття. Оскільки адміністративна правосуб'єктність є складовою частиною загальноцивільної правосуб'єктності, то і адміністративна дієздатність, що поширюється лише на права та обов'язки, що реалізуються у сфері державного управління, вже загальної дієздатності. Далі слід вказати стан здоров'я, при розладі якого особа може бути в судовому порядку визнана недієздатною і в такому випадку воно не є суб'єктом адміністративної відповідальності.

Під правовою категорією «адміністративна дієздатність» слід розуміти визнану нормами позитивного права та гарантовану державою здатність і можливість суб'єкта за наявності відповідного розумового й психічного рівня розвитку, здатності мати належне почуття відповідальності за наслідки своїх дій самостійно, власними свідомими діями здійснювати суб'єктивні юридичні права та обов'язки, зокрема нести відповідальність за їх невиконання.

Уявляється, що в структурі правосуб'єктності в якості самостійного елемента слід виділяти «делік-

тоздатність», тобто «здатність нести юридичну відповідальність за власні дії» [12, с. 62–63], затребуваність, що неодмінно настає у випадку вчинення делікту. Хоча, щодо логіко-семантичного змісту даного поняття, все ж висувуються певні претензії. Так, на думку С.М. Братуся термін «деліктоздатність», виходячи з етимологічних характеристик означає не здатність нести юридичну відповідальність, як це розуміється в класичному розумінні даного терміну, а як раз навпаки, фізична здатність до вчинення правопорушень [13, с. 64], і тут варто погодитися, адже певна логіка в цьому є, якщо розглянути обидва поняття «делікт» і «здатність» окремо, то виходить, що це фізична можливість вчинити делікти, здатність до деліктів. Зважаючи на це Пасічних А.В. слушно пропонує ввести такий термін як «респондоздатність» [14] від «respond» — «відповідати», тобто здатність відповідати. Проте, хоча і вважається більш точним поняттям, проте не змінює необхідності узгодження його фактичного змісту.

Деякі вчені, загалом вірно визначаючи недостатність виключно наявної дієздатності як умови притягнення особи до адміністративної відповідальності, водночас хибно характеризують адміністративну деліктоздатність виключно з досягненням певного віку на момент вчинення правопорушення. [15, с. 85–86]. На думку О. Іоффе, якщо настання дієздатності пов'язане з фізіологічним розвитком особистості, з вольовими можливостями суб'єкту самостійно здійснювати права та виконувати обов'язки, то вік настання деліктоздатності встановлюється нормами позитивного права, хоча і з врахуванням настання дієздатності. З зазначеною тезою не можна повністю погодитися, адже адміністративна деліктоздатність як правова категорія має самостійне значення в силу того, що вона залежить не лише від віку суб'єкта, але і від тієї ролі, яку він відіграє в адміністративно-деліктних відносинах. Будь-яка осудна особа, що досягла повноліття стає цілковито дієздатною, однак це зовсім не означає того, що така особа автоматично є деліктоздатною в будь-яких ситуаціях, закріплених в КУпАП. Прикладом може слугувати знову ж таки, досягнення жінкою повноліття, однак наявність у неї дитини до 1 року виключає її деліктоздатність, а отже і нести передбачене адміністративне стягнення. Тобто, деліктоздатною виступає не будь-яка дієздатна особа, а лише та, що характеризується ознакою деліктоздатності стосовно конкретного делікту.

В тій же мірі очевидно, що деліктоздатність є підставою для реалізації дієздатності в адміністративно-деліктних відносинах, адже без неї дієздатність мертва і може розглядатися лише виключно теоретично.

Дієздатність передбачає можливість особи самостійно здійснювати ті або інші права та обов'язки, а саме здатність вступати в правовідносини. При цьому громадянин може або вступити в правовідносини, або ж утриматися від цього, і тоді дієздатність фактично залишиться не затребуваною, в кінці кінців це залежить від волі самого суб'єкту. У випадку ж, коли дієздатна особа здійснює яку-небудь дію, деліктоздатність автоматично проявляється одночасно з моменту початку реалізації права або виконання обов'язку. Таким чином, дієздатність і деліктоздатність є два різних юридичні стани людини, дві складові, які разом з правоздатністю утворюють правосуб'єктність.

Спеціально уповноважені на те органи державної влади, їх посадові особи наділені правом переслідування осіб, що здійснили правопорушення, і цьому праву має кореспондуватися обов'язок правопорушника притерпівати заходи державного примусу. Такий обов'язок осіб впливає не з дієздатності, а з деліктоздатності суб'єкта. Іншими словами, деліктоздатність означає ту частину зобов'язань, яку фізичні особи приймають на себе вступаючи в адміністративно-правові відносини.

Таким чином, під поняттям «адміністративна деліктоздатність» слід розуміти здатність особи, вступаючи в адміністративні правовідносини відповідально здійснювати надані суб'єктивні права і покладені юридичні обов'язки, що ґрунтуються на здатності нести адміністративну відповідальність за власні вчинки (притерпівати заходи державного примусу), що залежить від віку суб'єкта, та ролі, яку він відіграє в адміністративно-деліктних відносинах. Адміністративно-деліктоздатність автоматично проявляється одночасно з моменту початку реалізації права дієздатною особою або виконання обов'язку.

Для кожної категорії суб'єктів, що беруть участь в адміністративно-правових відносинах, зміст правосуб'єктності буде характеризуватися власною специфікою, що залежить від об'єму правоздатності, дієздатності та деліктоздатності, а також співвідношення між ними. Тому, вбачається більш конструктивним говорити про те, що в залежності від тих або інших факторів може змінюватися об'єм і зміст правоздатності, дієздатності і деліктоздатності, а отже і правосуб'єктності в цілому.

Законослухняність суб'єктів також має відповідне значення для визначення правосуб'єктності особи, на-

приклад, громадяни, що знаходяться в місцях позбавлення волі за вироком суду не мають права голосувати на місцевих виборах, адже на час ув'язнення не належать до жодної з територіальних громад [16].

В результаті дослідження правосуб'єктності у адміністративно-деліктних відносинах, слід зробити наступні висновки:

Під поняттям «правосуб'єктність особи в адміністративно-деліктних відносинах» слід розуміти: соціально-юридичну здатність особи-суб'єкта адміністративного права набувати, мати, реалізовувати (виконувати) і припиняти обумовлені установчими та/або нормативними (компетенційними) актами адміністративні права і обов'язки, та здатність нести адміністративну відповідальність за їх недотримання. Адміністративна правосуб'єктність особи виникає лише при неподільній наявності правоздатності, дієздатності і деліктоздатності.

Адміністративна правоздатність — це ґрунтована на нормах позитивного права, визнана і гарантована державою здатність особи бути держателем суб'єктивних прав та юридичних обов'язків у сфері владно-управлінських правовідносин.

Правову категорію «адміністративна дієздатність» слід розуміти як визнану нормама позитивного права та гарантовану державою здатність і можливість суб'єкта за наявності відповідного розумового й психічного рівня розвитку, здатності мати належне почуття відповідальності за наслідки своїх дій самостійно, власними свідомими діями здійснювати суб'єктивні юридичні права та обов'язки та нести адміністративну відповідальність, передбачену законодавством України за їх невиконання.

«Адміністративна деліктоздатність» визначається як здатність особи, вступаючи в адміністративні правовідносини відповідально здійснювати надані суб'єктивні права і покладені юридичні обов'язки, що базується на їх здатності нести адміністративну відповідальність за власні вчинки (притерпіти заходи державного примусу), що залежить від віку суб'єкта, та ролі, яку він відіграє в адміністративно-деліктних відносинах. Адміністративно-деліктоздатність автоматично проявляється одночасно з моменту початку реалізації права дієздатною особою або виконання обов'язку.

Література

1. Рабінович П. М. Суб'єкт / П. М. Рабінович // Юридична енциклопедія. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького: у 6 т. / голов. редкол.: Шемшученко Ю. С. (голова) [та ін.]. — К.: Українська енциклопедія, 2002. — Т. 5. — С. 681.
2. Коваль Л. В. Административно-деликтное отношение. Киев, 1979.
3. Загальне адміністративне право: підручник / [Гриценко І. С., Мельник Р. С., Пухтецька А. А. та інші]; за заг. ред. І. С. Гриценка. — К.: Юринком Інтер, 2015. — 568 с.
4. Костів М. В. Адміністративна правосуб'єктність юридичних осіб та особливості її реалізації в адміністративно-деліктних відносинах. Дис. ... канд. юр. наук. — К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. — 202 с.
5. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О. В. Петришина. — Х.: Право, 2009. — 340 с.
6. Надьон В. В. Структура правосуб'єктності с. 49–53 / [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://dspace.nlu.edu.ua/>
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення / Верховна Рада УРСР; Кодекс України, Закон, Кодекс від 07.12.1984 № 8073-X // Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР) 1984, додаток до № 51, ст. 1122.
8. Административное право Украины. — 2-е изд., перераб и доп. [Учебник для студентов высш. учеб. заведений юрид. спец./ Ю. П. Битяк, В. В. Богущкий, В. Н. Гарашук и др.]; Под ред. проф. Ю. П. Битяка. — Харьков: Право, 2003. — 576 с.
9. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. / Пер. із рос. — Харків: Консум, 2006. — 656 с.
10. Ю. А. Дмитрієв, І. Ф. Казьмін, В. В. Лазарєв і ін. Загальна теорія права: Підручник для юридичних вузів; За заг. ред. А. С. Піголкіна. — 2-е вид., Испр. і доп. — М.: Изд-во МГТУ ім. Н. Е. Баумана. — 384 с., 1998 [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://pravolib.pp.ua/>
11. Бояринцева М. А. Адміністративно-правовий статус громадянина України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Бояринцева М. А. — Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2005. — 213 с.
12. Илларионова Т. И. Структура гражданской правосубъектности / Т. И. Илларионова // Правовые проблемы гражданской правосубъектности: сб. науч. ст. — Свердловск: УрГУ, 1978. — С. 54–65.
13. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права. — М.: ГИЮЛ, 1950. — 156 с.
14. Пасічник А. В. Поняття адміністративної правосуб'єктності юридичних осіб / [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://dspace.uabs.edu.ua/>
15. Иоффе О. С. Советское гражданское право: учебник / О. С. Иоффе // Иоффе О. С. Ибранные труды — [В 4-х т. — Т. 1]. — М.: Высш. шк., 1972. — 320 с.
16. Хто має право голосувати на місцевих виборах? / Стаття // [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://info-vybory.in.ua/>